

© О. О. Попельницька* 2021

ІСТОРІЯ РОЗКОПОК У КРИМУ 1920—1930-х РОКІВ У ЛИСТАХ ДО МИКОЛИ ЕРНСТА



У Науковому архіві Національного музею історії України зберігаються листи, авторами яких є археологи П. Єфименко, Б. Жуков та Л. Моїсєєв, адресатом — дослідник археології Криму М. Ернст. Означені листи, що містять відомості про розкопки у різних регіонах Кримського півострова у 1920—1930-х роках, є важливим джерелом з історії археологічного вивчення Криму міжвоєнного часу.

Ключові слова: М. Ернст, П. Єфименко, Б. Жуков, Л. Моїсєєв, Національний музей історії України, археологія, архів, Крим.

У науковому архіві Національного музею історії України (далі — НА НМІУ) у фонді Р-7 (Матеріали Миколи Львовича Ернста (1889—1956) зберігаються три листи, датовані 1930-м та 1935-м роками, авторами яких є відомі археологи, чия діяльність була пов'язана з Кримським півостровом, — Борис Сергійович Жуков, Лаврентій Олексійович Моїсєєв та Петро Петрович Єфименко.

Як і коли ці документи потрапили до НМІУ, з'ясувати не вдалося. Дослідники зазначають, що вдова М. Ернста, С. Олтаржевська¹, намагалась розшукати рукописи, вилучені в М. Ернста під час арешту (Чижова 2012, с. 164—165). Про безрезультатність своїх пошуків С. Олтаржевська у 1974 р. повідомляла історика С. Білоконя (Непомнящий 2016, с. 282). Не виключено, що зрештою С. Олтаржевській пощастило повернути вилучені документи М. Ернста і саме вона передала їх до НМІУ. На користь

такого припущення свідчить наявність у фонді Р-7 листа С. Ернст-Олтаржевської до голови НКВС Л. Берії з проханням про звільнення М. Ернста (1939), особистих листів С. Олтаржевської та документів родини Олтаржевських (анкети та паспортна книжка батьків С. Олтаржевської, чернетки протоколів допитів, документи на бланках, квитанція, поштові картки за 1912—1923 рр.).

На сьогодні документи М. Ернста (особисті й пов'язані з його археологічною діяльністю) зберігаються в архівах Сімферополя, Києва, Санкт-Петербурга й Москви. Свого часу їх використовували дослідники, що вивчають археологічну спадщину та життєвий шлях М. Ернста.

Серед цих праць варто відзначити публікації А. Непомнящого (Непомнящий 2010; 2011а; 2011б; 2012; 2016), у яких автор, всебічно досліджуючи біографію М. Ернста, згадав його особисті документи, що перебувають в архівах Сімферополя, Москви та Санкт-Петербургу, а також опублікував листи М. Ернста до брата, Ф. Ернста, що зберігаються в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України в Києві.

Різні аспекти наукової біографії М. Ернста з використанням архівних джерел досліджували кримські археологи, архівісти та бібліотекознавці (Бібіков 1964; Филімонов, Храпунов 1996; 1989; Чижова 2012).

У 2011 р. деякі документи М. Ернста, що зберігаються у фонді Р-7 НА НМІУ, зокрема лист С. Олтаржевської до Л. Берії (1939) та Відкритий лист на розкопки у печері Чокурча (1936), опублікувала О. Федотова. Про документи, які стосуються археологічних досліджень М. Ернста в Криму з фонду дослідника, авторка публікації згадала лише побіжно та узагальнено (Федотова 2011). Ще одним дослідженням

* ПОПЕЛЬНИЦЬКА Олена Олексіївна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Національний музей історії України, ORCID 0000-0002-2719-2503, elenac503@gmail.com

¹ Олтаржевська Софія Миколаївна (1896—1978) — дочка народного вчителя й почесного громадянина м. Алушта М. Олтаржевського (Соболева 2002).

матеріалів із фонду М. Ернста з НА НМІУ є праця О. Попельницької, у якій наведено перелік документів, що стосуються розкопок М. Ернстом кримських археологічних пам'яток (Попельницька 2020).

Попри значну кількість наукових студій, присвячених науковій біографії М. Ернста, три означені листи, що зберігаються у НА НМІУ, досі не були предметом окремого дослідження. Метою цієї публікації є введення в науковий обіг цих епістолярних джерел.

Отримувач трьох згаданих листів Микола Львович Ернст (1889—1956) народився в Києві в родині російського держслужбовця, що мав громадянство Німеччини. Після завершення навчання на історичному відділенні Берлінського університету М. Ернст із 1911 р. працював у бібліотеці київського Університету св. Володимира (Непомнящий 2016, с. 186), із 1919 р. викладав у Таврійському університеті в Сімферополі, а після заснування 1921 р. Центрального музею Тавриди очолив у ньому археолого-етнографічний відділ. У 1920-х роках М. Ернст працював у Кримському відділі у справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва та старовини (КримОХРІС), був секретарем Таврійського товариства історії, археології та етнографії, у квітні 1930 р. очоливши це Товариство. У 1920-х — 1930-х роках М. Ернст був одним із найактивніших дослідників археології Криму, який особисто та спільно з іншими археологами взяв участь у багатьох експедиціях і розвідках.

15 лютого 1938 р. М. Ернста заарештовано за звинуваченням у шпигунстві на користь Німеччини й германофільській пропаганді у науковій діяльності. Після звільнення з таборів учений жив на поселенні в Кемеровській області РРФСР, де його вдруге заарештували 1949 р. У 1953 р. М. Ернста амністовано, проте йому не судилось повернутись до Криму: дізнавшись про звільнення, він помер від серцевого нападу (Бібіков 1964; Филімонов, Храпунов 1996).

Більшість документів фонду Р-7 НА НМІУ є матеріалами розкопок (тексти звітів і рукописні нотатки, рисунки археологічних знахідок, креслення розкопів і окремих місцевостей): палеолітичної стоянки у гроті Чокурча; неолітичних стоянок Кизил-Коба та Саблі; неолітичної стоянки на Карадазькій науковій станції; курганів поблизу сіл Бахчі-Елі та Красна Горка; склепів, розташованих поблизу Сімейської обсерваторії, с. Ней-

зац та Неаполя Скіфського; «печерних міст»; середньовічних укріплень у Гаспрі, Кікінеїзі та на горі Аю-Даг; звіти про розвідки у с. Топчі-Кой та на Арабатській стрілці (Попельницька 2020).

Автор одного з листів, адресованих М. Ернсту, — Б. Жуков (1892—1934), на момент написання листа був відомим археологом та палеоетнологом, заступником директора Інституту антропології при Московському університеті. У 1925 р. він приїхав до Криму для ознайомлення з результатами розкопок у печері Тау-Кипчак, у яких брав участь М. Ернст. Того ж року М. Ернст привіз Б. Жукову в Москву звіт про розкопки. У 1927—1930 роках Б. Жуков керував у Криму експедицією московського Інституту антропології (Непомнящий 2016, с. 183—201), у складі якої працював і М. Ернст.

Автор другого листа до М. Ернста, Л. Моїсеєв (1882—1946) — мистецтвознавець та археолог, у 1904—1912 роках працював в Ольвійській експедиції, з 1915 р. — у Херсонському музеї, у 1916—1918 рр. проводив археологічні дослідження Євпаторії, уточнивши місце розташування античної Керкінтиди. Із 1920 р. Л. Моїсеєв очолював Севастопольський комітет у справах музеїв, одночасно керуючи Херсонським музеєм, із 1926 р. працював у Севастопольському відділенні Товариства з вивчення Криму (Гриненко 1999).

У комплексі з листами Б. Жука та Л. Моїсеєва до М. Ернста варто розглядати й фрагмент рукописного документа (листа?)², що зберігається у фонді 7 НА НМІУ, у якому йдеться про археологічні дослідження Феодосійського історико-археологічного музею в 1925—1929 роках (Петрова 2012, с. 266-278).

Автор третього листа до М. Ернста, П. Єфименко (1884—1969) — археолог, палеолітознавець, на час написання листа був співробітником Інституту історії матеріальної культури АН СРСР (Ленінград) та завідувачем відділу археології Музею антропології та етнографії (Ленінград) (Платонова 2017). У листі П. Єфименка до М. Ернста йдеться про участь останнього в нараді Комісії з вивчення викопної людини³, яка 20—25 грудня 1935 р.

² НА НМІУ, ф. Р-7, оп. 1, спр. 1, арк. 121, 121зв.

³ Одним із напрямів діяльності створеної 15.01.1927 у складі Академії наук СРСР Комісії з вивчення четвертинного періоду було комплексне дослідження палеоліту Криму.

мала відбутися в Ленінграді. Метою цієї наради була підготовка радянської секції INQUA⁴ до участі в III Міжнародній конференції Асоціації з вивчення четвертинного періоду, яка у вересні 1936 р. мала відбутись у Відні. П. Єфименко пропонував М. Ернстові підготувати доповідь про підсумки дослідження в печері Чокурча⁵. На цю ж тему М. Ернст 1934 р. доповідав у Ленінграді на II Міжнародній конференції Асоціації з вивчення четвертинного періоду (Ернст 1934). Невідомо, чи взяв М. Ернст участь у нараді Комісії 1935 р. та з'їзді Асоціації 1936 р.: у звіті про участь радянської делегації в III Міжнародній конференції Асоціації як членів делегації згадано лише О. Блохіна та Г. Мірчинка (Мирчинк 1937). Улітку 1936 р. М. Ернст продовжив дослідження Чокурчі, про що свідчить наявний у НА НМІУ Відкритий лист Державної Академії історії матеріальної культури на розкопки (Відкритий лист на розкопки печери Чокурча 1936).

Згадані листи містять відомості про археологічні дослідження Криму в 1921—1930 роках, про які не згадує опублікований офіційний звіт (Ернст 1930а). Листи Б. Жукова та Л. Моїсеєва (обидва 1930 р.), які містять відомості про розкопки різночасових археологічних пам'яток, розташованих у різних регіонах Криму, мабуть, були написані на прохання М. Ернста як голови Таврійського товариства історії, археології та етнографії надіслати інформацію про роботу окремих археологічних експедицій для подальшого складання загального звіту. Імовірно, існували й інші листи, надіслані М. Ернстові науковцями, які в 1921—1930 роках вивчали археологію Криму, і звіт про розкопки Феодосійського музею (що зберігся у фонді Р-7), напевно, є фрагментом такого листа.

Листи Б. Жукова та Л. Моїсеєва також дають змогу відтворити процес написання М. Ернстом праці «Літопис археологічних розкопок та розвідок у Криму за 10 років (1921—1930)», яка досі на втратила свого інформаційного потенціалу і є важливим джерелом з історії кримської археології міжвоєнного часу. Зазначена стаття (фактично звіт Таврійського товариства історії, археології та етнографії про археологіч-

ні дослідження Криму за десять років) була написана на основі звітів про розкопки, надісланих на прохання М. Ернста археологами, що працювали в Криму.

Приязний тон усіх трьох листів свідчить про те, що їхніх авторів та М. Ернста поєднували не лише ділові, а й дружні стосунки. Зокрема, ці листи містять відомості про дарування археологами один одному своїх опублікованих праць, про одержання М. Ернстом коштів для забезпечення експедиції Б. Жукова та О. Бадера, про запрошення М. Ернста взяти участь в експедиції Б. Жукова на горі Чатир-Даг тощо.

Лист⁶ Б. Жукова до М. Ернста. 15 липня 1930 р.⁷

НА НМІУ, ф. 7, оп. 1, спр. 1, арк. 120—120зв.
15 VII 30 г.

Поезд Муром — Москва⁸

Дорогой Николай Львович!

Простите за неизбежную задержку с ответом: все письма пришли ко мне среди экспедиционных переездов. Большое Вам спасибо за Ваши заботы о крымских раскопках, равно как и за брошюру (Эрнст 1930b). Свою книгу я вам вышлю непременно, у меня до сих пор нет еще авторского 4го издания (Жуков 1930), и до сих пор у меня не было возможности лично пойти в Госиздат и поругаться за эту задержку. Как только получу, вышлю.

Раскопки в Крыму начнутся в последних числах августа, к каковому сроку я прошу Вас подготовить деньги. Отряд Бадера⁹ приедет из Мо-

⁶ Тут і далі орфографія та пунктуація листів повністю збережені.

⁷ Про згадані у цьому листі дослідження на Ай-Петрінській яйлі стоянок тарденуазької культури та ранньої залізної доби, стоянки первісної доби в Ореанді М. Ернст згадує у статті «Літопис археологічних розкопок та розвідок у Криму за 10 років (1921—1930)» (Ернст 1930а, с. 85, 88).

⁸ Б. Жуков як доцент НДІ антропології Московського державного університету та керівник Антропологічної комплексної експедиції у 1920-х — 1930-х роках проводив етнографічні та археологічні дослідження у Московській, Володимирській та ін. областях, розташованих у районі річок Оки та Волги, зокрема поблизу м. Муром (Бадер 1968).

⁹ Отто Миколайович Бадер (1903—1979) — археолог, дослідник стоянок первісної людини на центральних та східних яйлах Кримських гір (1927—1930). На час написання Б. Жуковим зазначеного листа працював науковцем Московської секції Державної академії історії матеріальної культури (1926—1941) та керував археологічною практикою студентів Московського державного університету (1928—1935).

⁴ The International Union For Quaternary Research — Міжнародна асоціація з вивчення четвертинних досліджень. Нарада в Ленінграді 20—25 грудня 1935 р., напевно, стала Першим пленумом Комісії з викопної людини радянської секції Асоціації, другий пленум якої відбувся 1937 р. (О работе... 1940).

⁵ Мустьєрська печерна пам'ятка, розташована на околиці м. Сімферополь.

сквы и в Симферополе Бадер должен будет получить эти деньги. Я приеду около 1го — 2го сентября с Кавказского побережья¹⁰ морем в Ялту, оттуда на раскопки. Было бы очень хорошо, если и Вы сумели угодить на Чатыр-Даг¹¹ к 1—2 сентября. Указываемые сроки более или менее точны, так что Вы можете считать их окончательными, если не сообщим Вам об изменениях.

Хроника наших крымских работ такова (начинаю с конца).

1929 г. Обследования Бадера (при участии М. А. Розановой¹² и Е. И. Висниовской¹³) на Чатырдаге и пр., отчет по которым и Вам выслан. Раскопкего, примоемучасти, стоянкикультуры раковинных куч у Мачтовой скалы в Ореанде¹⁴.

1928 г. Мои раскопки и обследования стоянки культуры раковинных куч в заливе Ласпи¹⁵

при участии Г. Ф. Дебеца¹⁶ и А. Е. Алиховой¹⁷), обследование Бадером Ласпинского городища¹⁸. Мои раскопки тарденуазской¹⁹ стоянки у бассейна бывшего Юсупова на яйле, обследованной Бадером в предыдущем году²⁰. Продолжение обследований Бадера на яйле и наши с ним раскопки Ай-Петринской раннеметаллической стоянки²¹ (близ метеорологической станции²²).

1927 г. — то, что Вы знаете по Ат-Башу²³ и другим стоянкам²⁴.

¹⁰ У 1929—1930 роках С. Жуков очолював Чорноморську археологічну експедицію Антропологічного інституту Московського державного університету, яка в Геленжіку досліджувала курганні могильники й поселення дольменної культури (Ткачев 2012).

¹¹ У 1930 р. О. Бадер досліджував первісні стоянки на г. Чатыр-Даг в урочищі Джайляу-Баш чи Дамчі-Кая, а також проводив розвідки на г. Чатыр-Даг (Черкасов 2019, с. 111; Раскопки 1930 г.).

¹² У 1929 р. Б. Жуков і О. Бадер за участю Є. Віснійовської та М. Розанової досліджували енеолітичну стоянку культури черепашкових скупчень у гроті під Мачтовою скелею в Ореанді та печерні стоянки на г. Чатыр-Даг (Черкасов 2019, с. 111).

¹³ Єлизавета Іванівна Віснійовська (1869—1943) — дослідниця археологічних пам'яток Ялтинського повіту, на час написання вказаного листа працювала художницею Ялтинського краєзнавчого музею (Турова 2019, с. 279).

¹⁴ У гроті Мачтової скелі поблизу Ореанди була досліджена енеолітична стоянка, опис якої, зроблений Є. Віснійовською, опублікувала Н. Турова: № 65. «Грот знаходиться недалеко от моря под Мачтовой скалой. В нижней части грота найдены в двух местах на гл. от 9 до 48 см обломки раковин мидий и устриц. На расстоянии около 30 см от скалы, образующей навес, под землей на гл. 26 см найдены несколько камней, связанных цементом. Толщина камней 20 см. Под ними слой [лиственной. — Н. Т.] земли, в нем обл. мидий, устриц, обл. костей, глубже слой светлее, с меньшим кол. [лиственной. — Н. Т.] земли [и. — Н. Т.] в нем на гл. 48 см обломки раковин мидий. В другом месте грота, на расстоянии 1 метра от этого места найдены раковины устриц и обломки глиняной посуды, верхняя часть сосуда с коричневой поливой внутри и снаружи. В верхней части грота на небольшой площадке, окруженной со всех сторон скалами и прикрытой навесом, на поверхности земли и под землей множество раковин устриц, мидий и гребешков <...>» (Турова 2019, с. 335).

¹⁵ Можливо, мова йде про енеолітичне поселення Ласпі-І.

¹⁶ Георгій Францович Дебец (1905—1969) — на час написання листа був аспірантом Інституту антропології Московського університету.

¹⁷ Ганна Єпіфанівна Аліхова (1902—1989) — археолог.

¹⁸ Певно, одне із середньовічних поселень, розташованих на схилах скелі Ільяс-Кая або на морському узбережжі (Фирсов 1990, с. 413-414).

¹⁹ Пізньомезолітична археологічна культура.

²⁰ Н. Турова опублікувала опис знахідок з цієї пам'ятки, зроблений Є. Віснійовською: [№] 25. «<...> а) «находки кремней возле бассейна» <...> «ядра — 2; обломков кремня — 32. Бугор между шоссе и фермой — обломки кремней — 24»; б) «на питомнике лесничества» <...> «ядра — 3; обработанных кремневых орудий — 6; обломки кремней — 255»; в) «огород возле дома лесника» <...> «ядра — 3; обработанных орудий — 8; обломков кремней (много)»; г) «тропа от домика лесника на ферму» <...> «обработанных орудий — 6; обломков кремня — 68» (Турова 2019, с. 319).

²¹ Стоянка доби ранньої бронзи (Щепинский 1968).

²² Розташована на території Ялтинського гірсько-лісового природного заповідника неолітична стоянка, місце розташування якої вказала Є. Віснійовська: «14. <...> «...2) Находится на яйле около 1/2 км к северу от Ай-Петринской метеорологической станции возле первого ледника» (Турова 2019, с. 317).

²³ Ат-Баш — скеля над смт Сімеїз, де виявлено раньнеолітичну стоянку (Щепинский 1968). У 1927—1929 роках стоянку «Ат-Баш-І», розташовану в місцевості Ат-Башське Беш-Текне, дослідила експедиція Антропологічного інституту Московського університету під керівництвом Б. Жукова, у складі якої працювали О. Бадер, Є. Віснійовська, Г. Сосновський та М. Ернст (Турова 2019, с. 323-324).

²⁴ Опис однієї з цих стоянок залишила Є. Віснійовська: «22. «Ай-Петринская стоянка: Стоянка доисторического человека на Яйле к западу от Ай-Петринской метеорологической станции» <...> «...3) Расположена на западном склоне невысокого буера с права, у складі якої працювали О. Бадер, Г. Сосновський та М. Ернст у 1927 р. також дослідила мезолітично-неолітичну стоянку Балін-Кош, розташовану біля підніжжя г. Бедене-Кир (Турова 2019, с. 320).

1928 г. я, а в 1929 г. с Бадером начали вести исследования и раскопки раковинных куч близ Геленджика²⁵ для сопоставления с Крымом. Впрочем оказывается, что там они относятся к <...кой> культуре.

В 1929 г. на международном конгрессе по случаю 100-летия Германского Археологического института²⁶ я делал доклад о тарденуазе в Крыму. Этот доклад напечатан в Трудах конгресса (вероятно, уже вышел, т. к. корректура была еще в марте) (Schukov 1930).

Простите за каракули. Трясет поезд. Всего Вам лучшего. Не подведите со своевременной отдачи денег Бадеру, т. к. у нас жесткие сроки.

Ваш Бор. Жуков.

Лист Л. Моисеева до М. Эрнста.

15 вересня 1930 р.²⁷

НА НМІУ, ф. Р-7, оп. 1, спр. 1, арк. 133, 134, 134зв.

Севастополь

15/ IX 30 г.

Многоуважаемый Николай Львович!

Вашу открытку от 7 числа сего месяца уже получил, несколько писем из Евпатории сегодня. Других Ваших открыток не получил.

Просьбу Вашу²⁸ охотно выполняю:

1920—22 гг. <...> разведовательные работы на Гераклейском п/ве по проверке сообщений Аркаса²⁹ (Аркас 1848) о <...> Гераклейского п/ва (результаты вышли в сообщении с позднее <...>, от 1925—26 гг. о «Следах древней ирригации, мелиорации и водоснабжения древнего Херсонеса на Гераклейском п/ве»). Напечатано в Зап. Крым. Об. Естеств. и Люб. Природы, т. IX, стр. 115 слл. (Моисеев 1926).

²⁵ Місто на Чорноморському узбережжі в Краснодарському краї РФ.

²⁶ Конгрес відбувся в Берліні 21—25 квітня 1929 р.

²⁷ Повідомлену Л. Моїсєєвим інформацію про дослідження на Гераклейському півострові (1921), розкопки у західній частині Херсонеського городища (1923), дослідження Керкінтиди (1925, 1926, 1927, 1929) М. Ернст включив до свого опублікованого звіту про археологічне вивчення Криму в 1921—1930 роках (Эрнст 1930а, с. 78, 79, 83, 84, 89, 91).

²⁸ Мабуть, про надсилання звіту про розкопки.

²⁹ У 1840-х роках за дорученням Одеського товариства історії та старожитностей археологічне вивчення Херсонесу здійснював генерал-лейтенант Захарій Андрійович Аркас (1793—1866).

1922—23 гг. Раскопки в Западной части Херсонесского города (место цитадели Акрополиса): разрез большого насыпного холма («приспы Володимировой»³⁰ в связи с легендой о доме Ламаха³¹) для выяснения топографии города; в) выяснение изменений в плане Западной <...> стены³². Материал (еще — дневник и описание находок) хранятся в Архиве Херсонес. Музея. Не опубликованы. Результат:

а) <...> холм датируется 10 в. н. э., состоит главным образом из <...>. Холм перекрывает собой материковые слои, на которых непосредственно в раскопе были выявлены незначительные остатки стены архаической кладки на глине и обломки ионийской керамики.

в) Западные оборонительные стены в архаич. период имели другое направление, а именно или от излома Западной стены в направлении, указанном на юбилейном схематическом плане Херсонесского городища, изданном Херсонесским

³⁰ На думку О. Бертъє-Делагарда, літописною «приспою» був похилий земляний насип, зведений військом князя Володимира для того, щоб по ньому піднятися на міські стіни Корсуня (Роменский 2016, с. 9). Директор Херсонеського заповідника К. Гріневич у 1930 р. схвально відгукнувся про ці дослідження: «Раскопки 1921 г., произведенные тогдашним директором Херсонесского музея Л. А. Моисеевым, дали разрез чрезвычайно глубокого культурного слоя, под которым раскопки обнаружили остатки стен бедного византийского города. По видимому, мы имеем реальные следы «приспы Володимировой», о которой повествует летописец. Материалы раскопок Л. А. Моисеева, к сожалению, до сих пор не изданы. Дневник хранится в Херсонес. Музее» (Гриневиц 1930, с. 8, примечание 2).

³¹ Великий будинок заможного мешканця Херсонеса Ламаха описано у розділі 53 трактату Костянтина Багрянородного (913—959) «Про управління імперією»: «Дом же его в четыре строения простирался в ширину и длину вплоть до нижних частей [города], называемых Сосы, где он имел собственные ворота в стене и четыре большие калитки для входа и выхода вместе с другими особыми воротцами, так чтобы из входивших в город его животных каждое стадо <...> входило через свои воротца и шло в свое стойло...». Дослідник Р. Смірнов вважає рештками «будинку Ламаха» т. зв. Казарми, розташовані на південному сході Херсонеського городища у Портовому кварталі поблизу міської брами та Карантинної бухти. Там же, біля Портового кварталу Р. Смірнов розміщує міську Цитадель та Малу агору (Смирнов 2011, с. 166-171).

³² За свідченням К. Гріневича, у 1922—1923 роках Л. Моїсєєв провів розвідувальні розкопки в західній частині Херсонеського городища з метою дослідження античної стіни, розташованої біля західної базилики, та пошуку античного акрополя, який не було знайдено (Гриневиц 1927, с. 40, 52).

Музеєм в 1923 г., см. 16 (Схематический план Херсонесского городища 1923).

3) 1925—1926 гг. Обследования (шурфы и зондажи) водопроводов, шедших в Херсонес из Юхариной³³ и Сарандинакиной³⁴ балок (Материалы опубликованы, см. выше З. К. О. Е., IX) по заданию ОПИК'а³⁵.

4) 1927 г. Обследование с земляными разведками (зондажи и шурфовка) ирригационной системы Гераклеийского п/ва (Юхариная балка), изучение Геолкома, ГАИМК'а³⁶ и ОПИК'а. Результат печатается в Трудах Геолкома³⁷.

5) 1929 г. Раскопки в Евпатории на месте обнаруженного мною в 1917 г. городища Керкintiда³⁸. Открыты предполагаемые в 1917 г. <...> древних <...> (V—IV вв. до н. э.) и часть <...>.

6) 1929 г. Обследование побережья от Евпатории до Кульчука с шурфованием, обнаруж. следы 2х древних поселений греко-скифской культуры³⁹.

7) 1929 г. Открыто древнее городище в Ак-Мечети (Калос-Лимен⁴⁰), раскопана прямоугольная башня (кладка с <...> подобна кладке 16—17 куртины Херсонеса <...>), сделан разрез культурных наслоений <...> V—II вв. до н. э.

1929 г. Раскопки кургана вблизи Ак-Мечети, городища греко-скифской культуры IV века⁴¹.

³³ Балка, що починається в Балаклавському районі й тягнеться до Камишової бухти.

³⁴ Балка, що починається в Балаклавському районі й тягнеться до Південної бухти.

³⁵ «Общество по изучению Крыма».

³⁶ «Государственная Академия истории материальной культуры».

³⁷ Про дослідження Л. Моїсеевим давньої водоїмної мережі Гераклеїського півострова див.: «Гераклеїський збірник» 1936 г., с. 110-114.

³⁸ У 1917 р. досліджено місце розташування колишнього карантину — підвищений мис біля входу до Євпаторійської бухти, де закладено близько 30 розкопів і виявлено рештки міських стін із двома баштами та вимощені вулиці; за монетними знахідками автор розкопок датує ці архітектурні рештки кінцем VI — початком V ст. до н. е. Були також досліджені поховання античного некрополя IV—I ст. до н. е., розташованого за стінами давнього міста (Моїсеев 1918). Про дослідження Л. Моїсеевим Керкintiди в 1916—1918 роках (двох сільськогосподарських садіб, більш ранньої культової споруди та некрополя) та 1929 р. (фрагментів міських стін і ділянки житлової забудови), див.: Зайцев 2019.

³⁹ 18—29 жовтня 1929 р. Л. Моїсеев, досліджуючи узбережжя між Євпаторією та сучасним смт Чорноморське (кол. с. Ак-Мечеть), виявив давнє городище поблизу Біляуського трактуру та розташоване поблизу с. Джага-Кульчук городище IV—II ст. до н. е. (Зайцев 2019, с. 60).

⁴⁰ Давньогрецьке місто, що існувало в IV ст. до н. е. — I ст. н. е. на місці сучасного смт Чорноморське (кол. с. Ак-Мечеть).

⁴¹ У 1929 р. Л. Моїсеев поблизу Ак-Мечеті розкопав курган IV ст. до н. е., виявив скіфські скульптуру та стелу IV—III ст. до н. е. (Зайцев 2019, с. 60).

8) 1929 г. Обследованы остатки <...> и кладбища (кочевников) в <...> Ак-Мечети (7, 8 и 9 на средства Евпат. Музея).

9) 1930 г. Обследовано, с раскопками, места древних водостоков в Берманской балке⁴² (близ бывшего Георгиевского монастыря) <...> сооружения византийского времени, а также <...> водопровод на <Карачанских⁴³> высотах. Византийский водопровод имеет <...> течение, дающее до 20 000 ведер в сутки⁴⁴.

Л. Моїсеев.

PS. Посылаю вам эти сведения, прошу Вас, со своей стороны, прислать обещанные фотографии, о которых пишете уже второй год. Прошу также сообщить мне, в связи с <...>, отчего Вы не хотите поместить сообщение о результатах работ в Евпатории и Ак-Мечети в 1929 г. <...> тоже имеется. У меня все готово и лежит — ждет оповещения, со своей стороны, выразив согласие на печатание в Трудах <...> Археологии, я не предпринимал никаких шагов <...> в каком-либо ином издательстве.

С уважением Л. Моїсеев.

Лист П. Єфименка до М. Ернста.

30 листопада 1935 р.

НА НМІУ, ф. 7-Р, оп. 1, спр. 3, арк. 5—6.

Глибокоуважаемый Николай Львович

Вы, нужно думать, получили уже приглашение Советской секции INQUA принять участие в совещании, созываемом Комиссией по ископаемому человеку в связи с подготовкой к III Международной конференции в Вене⁴⁵. Совещание должно состояться в Ле-

⁴² Розташована на північному сході від мису Фіолент балка Бермана, де на сьогодні відомі рештки чотирьох садіб Херсонської хори (Николаенко, Аржанов 2016)

⁴³ Можливо, одна з ділянок Сапун-гори.

⁴⁴ За дорученням Гідрогеологічної секції Всесоюзного Геологічного комітету Л. Моїсеев дослідив давні гідротехнічні споруди у балці Бермана, уточнивши інформацію Ф. Дюбуа де Монпере про місце розташування «Садоби з джерелом» (Панченко 2016).

⁴⁵ Міжнародна Асоціація четвертинних досліджень, яку 1928 р. на геологічній конференції у Данії заснували Австрія, Бельгія, Чехословаччина, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Велика Британія, Нідерланди, Норвегія, Польща, Радянський Союз, Іспанія та Швеція. У 1927 р. Академія наук СРСР створила Комісію з четвертинних досліджень. У листі йдеться про участь у III Конгресі Асоціації у Відні (Австрія) у вересні 1936 р.

нинграді 20—25 декабря. Было бы очень желательно, чтобы Вы приняли участие в нем, причем, естественно, на Вас мы рассчитывали бы в отношении доклада по Крыму. Темой Вашего доклада могли бы быть или итоги работы в Чокурче⁴⁶, если имеется что-либо новое по сравнению с последним очерком, написанным в В. В Трудов АИЧП (Эрнст 1934), или перспективы исследования ископаемого человека в Крыму. Доклады <...> построены в сжатой форме, но их, вероятно, удастся напечатать с полным текстом в сборнике совещания⁴⁷. Естественно, что, приглашая Вас, советская секция принимает на себя расходы по проезду в Ленинград. Было бы очень желательно иметь на Выставке, устраиваемой при совещании, Ваши материалы в виде чертежей, фото и некоторых вещественных экспонатов.

Буду ждать Вашего положительного ответа.
Уважающий Вас П. Ефименко
1935 г, 30/XI

PS. Было бы очень желательно возможно широкое участие в совещании наших геологов, работающим по вопросам, связанными с палеолитом. Не откажите побеседовать с П. А. Двойченко⁴⁸, не сможет ли приехать и он.

Фрагмент листа про археологічні розкопки Феодосійського музею у 1925—1929 роках.⁴⁹
НА НМІУ, ф. Р-7, оп. 1, спр. 1, арк. 121, 121зв.

...археологические работы Феодосийского музея начал исследования района, которое было произведено <...> 1925 и 1926 года. За эти годы удалось произвести обмеры и фотофиксацию ряда памятников района, а также Феодосии. В течение ряда лет в Феодос. районе был обнаружен ряд неолитических

стоянок⁵⁰, наиболее крупные из которых расположены в устье Черной балки⁵¹ (у д. Седжеут⁵²), Коктебеля (у Хрущевского источника⁵³), под Феодосией (у Лысой горы⁵⁴).

К раскопкам музей приступил в 1927 г., начав работу в Отузах⁵⁵ на городище, расположенном на вершине прибрежного холма Кордон-Оба. В результате раскопок 1927 и 28 года, давших богатый керамический материал (поливная посуда «византийского стиля»), обнаруживших фундаменты средневековой однонефной базилики с остатками фресок, а также группу фундаментов, открытых внутри обводной стены, можно заключить, что на холме Кордон-Оба в Отузах был средневековый (XIII—XV в.) монастырь⁵⁶, ошибочно принятый П. Кеппеном за остатки средневекового города (крепость), а Бламбергом — за скифский порт Ха-

⁵⁰ Мабуть, це зробив науковець Феодосійського музею Петро Никифорович Заболоцький (1878—1944) — автор праці «Очерки доисторического прошлого Крыма: Следы каменного века в Юго-Восточном Крыму» (Феодосия, 1931), у якій він, зокрема, писав: «С 1926 г. и по настоящее время следы человека эпохи каменных орудий в Юго-Восточном Крыму обнаружены в 13 местах, причем наиболее обширными и обильными по своим находкам являются четыре стоянки каменного века в следующих местах: 1) в долине Чалки, между Отузами и Козами, 2) близ Коктебеля, в речной долине, у т. н. каньона, 3) близ Феодосии, у Лысой горы, и 4) у устья Черной балки, близ дер. Дальние Камыши» (Петрова 2012, с. 273).

⁵¹ Мезолітичну стоянку в урочищі Чорна балка поблизу смт Приморський 1927 р. виявив геолог Андрій Дмитрович Архангельський (1879—1940). У 1930 р. М. Ернст повідомляв: «1928 г. Н. С. Барсамова (Феодосийский музей) обнаружил микролитическую стоянку тарденуазского типа к востоку от Феодосии, у устья Черной балки близ деревни Седжеут, и такую же близ Коктебеля у Хрущевского источника. В черте города Феодосия у Лысой горы, у природных выходов кремня обнаружено местонахождение кремневых орудий, принадлежащих, видимо, различным эпохам» (Эрнст 1930а, с. 85-86). Згадка М. Ернстом М. Барсамова як автора розкопок дозволяє припустити, що автором цього листа(?) є саме він.

⁵² З 1948 р. — с. Южное Ленинского р-ну Батальненської районної ради Республіки Крим.

⁵³ Розташоване на північ від смт Коктебель водосховище «Хрущовський фонтан» назване за ім'ям І. Хрушова, якому на початку ХХ ст. належала ця територія. Виявлене поселення (розташоване поблизу с. Наніково на березі ручаю Єланчик) датуються добою бронзи (Курорт Коктебель 1997, с. 88).

⁵⁴ Під г. Паша-Тепе (Лиса гора) виявлена майстерня з виготовлення кам'яних знарядь праці.

⁵⁵ Із 1945 р. — с. Щебетовка міського округу Феодосії.

⁵⁶ С. Бочаров вважає виявлені у 1927—1928 роках археологічні об'єкти залишками генуезького замку (Бочаров 2015, с. 47-99).

вон. Отчет о раскопках см. Известия О. И. А. Э., III, 1930 г. (Барсамов 1929).

В 1929 г. были начаты раскопки в Коктебеле на холме Тенсень⁵⁷. В результате раскопок были частично вскрыты фундаменты трехнефной базилики в центре городища и фундаменты большого здания в восточной части, характер которого нельзя окончательно пока определить, но которая тоже, очевидно, была храмом (судя по закругляющимся фундаментам восточной стены, найденным подвескам от лампад и др.). Добытые материалы состоят из черепков красноглиняной посуды грубой работы, черепков черной глиняной посуды варварской работы, фрагментов

⁵⁷ Миське поселення VIII—X ст., що його в 1929—1931 роках досліджував М. Барсамов, який виявив залишки двох храмів (Барсамов 1932).

Аркас, З. 1848. Описание Гераклейского полуострова и древностей его. Записки Одесского общества истории и древностей, 2, с. 262-263.

Бадер, О. 1968. Памяти Бориса Сергеевича Жукова. Советская археология, 4, с. 234-238.

Барсамов, М. 1929. Археологические раскопки в Отузах 1927 и 1928 года. Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии, 3 (60), с. 165-169.

Барсамов, Н. 1932. Сообщение об археологических раскопках средневекового городища в Коктебеле 1929—1931 гг. Феодосия: Феодосийский археологический музей и галерея Айвазовского.

Бібіков, С. 1964. Микола Львович Ернст: до 75 річчя з дня народження. Археологія, XVI, с. 232-233.

Бочаров, С. 2015. Генуэзский замок Калиера. В: Бочаров, С., Ситдииков, А. (науч. ред.) Генуэзская Газария и Золотая Орда, 1. Кишинев, с. 47-99.

Відкритий лист на розкопки печери Чокурча. 13 червня 1936 р. Науковий архів Національного музею історії України, ф. 7, оп. 1, с. пр. 3, арк. 4.

Виноградов, Ю., Смекалова, Т. (науч. ред.). «Гераклейский сборник» 1936 г., 1. 2019. Санкт-Петербург: Алтейя.

Вронский А. А. (ред.). Курорт Коктебель. 1997. Киев Наукова думка.

Гриневиц, К. 1927. Сто лет херсонесских раскопок. 1827—1927: Исторический очерк с экскурсионным планом. Государственный Херсонесский музей. Севастополь: Изд-во Херсонесского музея.

Гриневиц, К. 1930. Северо-восточные кварталы Херсонеса Таврического по данным раскопок Р. Х. Леппера. Херсонесский сборник, 3, с. 5-139.

Гриненко, Л. 1999. Из истории Херсонесского музея (1914—1924). Харьковской историко-археологический ежегодник: Древности 1997—1998, с. 187-197.

Жуков, Б. 1930. Происхождение человека. Четвертое издание. Москва-Ленинград: Государственное издательство.

Зайцев, Ю. 2019. Акт Государственной историко-культурной экспертизы документации, содержащей результаты археологических исследований на земельном участке <...> 0,5 км восточнее с. Витино, Республика Крым, Сакский район <...>. <https://archive-gkokn.rk.gov.ru/ru/get-attachment/133b9d0cd188e8016c43eca61cb4d787ffa3d36977e5cade2f61e20c01aa41fe58916a72d937a1a82ea9e4e0389c3ba0e0cf492face3e5c01e6341dc67d71994>

черепицы с клеймами в виде геометрических знаков, а также с клеймом мастера, аналогичным найденным на Таманском полуострове: Герц. «Археол. топогр. Таман п-ва», небольшой бронзовый крест, фрагменты скульптурных украшений, наконец, фундаменты базилики; все говорит о средневековом христианском городе, погибшем до 13 столетия. На что указывает полное отсутствие в культурных слоях широко распространенной, начиная с 13 в., в Восточном Крыму поливной керамики.

Работы в Коктебеле, начатые в 1929 г., надо рассматривать как первый шаг по пути больших археологических раскопок, необходимость которых в этом месте диктуется не только результатом раскопок, но и тем подъемным материалом, который был собран в течении последних лет, состоящим из черепков чернотерракотовой и краснолаковой поливной посуды.

Мирчинк, Г. 1937. III Конференция Международной ассоциации по изучению четвертичного периода. Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел геологический. Новая серия, 15—5, с. 474-475.

Моисеев, Л. 1918. Херсонес Таврический и раскопки в Евпатории в 1917 г. Известия Таврической ученой архивной комиссии, 54, с. 241-259.

Моисеев, Л. 1927. Следы ирригации, мелиорации и водоснабжения древнего Херсонеса на Гераклейском полуострове. (Предварительное сообщение). [Сообщение на конференции археологов в Керчи 10 сентября 1926 г.]. Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы, IX, с. 115-122.

Непомнящий, А. 2010. Неизвестный Николай Эрнст: по материалам архивов Киева, Москвы и Санкт-Петербурга. Сіверщина в історії України, 3, с. 281-294.

Непомнящий, А. 2011а. К восстановлению географии археологических исследований Н. Л. Эрнста в Крыму. Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, 24 (63). Серия «Исторические науки», 2: спецвып. «История Украины», с. 83-95.

Непомнящий, А. 2011б. Микола Ернст і кримознавство тридцятих років. Краєзнавство, 4, с. 163-171.

Непомнящий, А. 2012. Профессор Николай Эрнст: страницы истории крымского краеведения. Киев: Стилос.

Непомнящий, А. 2016. Эрнст Николай Львович. В: Бочаров, С., Ситдииков, А. (ред.) Мирас — Наследие, 1. Татарстан — Крым. Город Болгар и изучение татарской культуры в Татарстане и Крыму в 1923—1929 годах, с. 183-200.

Николаенко, Г., Аржанов, А. 2016. Раскопки комплекса укрепленных построек в балке Бермана на древнем земельном участке 347 хоры Херсонеса. Археологические открытия. 2014 год, с. 263-266.

О работе Второго пленума Комиссии по ископаемому человеку советской секции Международной ассоциации по изучению четвертичного периода. 1940. Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода, 6—7, с. 17-18.

Панченко, В. 2016. «Усадьба с источником» и ее исследователи. XVII Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Исследователи и исследования, с. 345-349.

Петрова, Э. 2012. Феодосийский музей древностей и охрана памятников Феодосии и ее окрестностей в 1920—

1930-х годах. *Древняя и средневековая Таврика. Археологический альманах*, 28, с. 259-284.

Платонова, Н. 2017. Неопубликованная статья Г. А. Бонч-Осмоловского 1928 года: «По поводу датировки грота Киик-Коба». В: Вишняцкий, Л. (ред.) *Неизвестные страницы археологии Крыма: от неандертальцев до геноуэцев*. Санкт-Петербург, с. 19-33.

Попельницька, О. 2020. Археологічні дослідження Криму у 1920-х — 1930-х рр. (за документами М. Л. Ернста з архіву Національного музею історії України). *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Музеєзнавство і пам'яткознавство*, 3—2, с. 151-160.

Раскопки, производящиеся в Крыму в 1930 г. НА НМИУ, ф. 7, оп. 1, спр. 1, арк. 122зв.

Роменский, А. 2016. Корсунский поход князя Владимира: обстоятельства осады и захвата города. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 1, с. 5-15

Смирнов, Р. 2011. О позднеантичной топографии Херсонеса Таврического. *Херсонесский сборник*, 16, с. 163-180.

Соболева, М. 2002. Из семейных воспоминаний. В: Рудницкая, В., Тесленко, И. (сост.) *Алушта и Алуштинский регион с древнейших времен до наших дней*. Киев, с. 237-241.

Схематический план Херсонесского городища: к 35-летней годовщине от начала систематических раскопок 1888—1923 гг. Составлен по эскизам отчетных годов и аэропланым съемкам Дирекцией Херсонесских раскопок. 1923. Севастополь: Севмузохрис.

Ткачев, А. 2012. Археологические исследования на Кубани в довоенный период (1920-е — 1941 год). *Культурная жизнь Юга России*, 1 (44), с. 32-35.

Турова, Н. 2019. Археологическая карта Горного и Южнобережного Крыма полевой картотеке Е. И. Вишневской. *История и археология Крыма*, X, с. 279-354.

Федотова, О. 2011. Архів Миколи Ернста у збірці Національного музею історії України. В: Ковтанюк, Н. (наук. ред.) *Національний музей історії України*. Тематичний збірник наукових праць. Київ, с. 322-331.

Филимонов, С., Храпунов, И. 1996. Николай Львович Эрнст — исследователь истории и древности Крыма. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V, с. 242-255.

Фирсов, Л. 1990. *Исары. Очерки истории средневековых крепостей Южного берега Крыма*. Новосибирск: Наука, Сибирское отделение.

Храпунов, И. 1989. Микола Львович Ернст. *Археологія*, 4, с. 111-115.

Черкасов, А. 2019. Первобытная история Крыма на страницах «Известий» краеведческих обществ (первая треть XX века.). *Вестник Брянского государственного университета*, 2, с. 104-114.

Чижова, Л. 2012. Эрнст Н. Л. — первый директор библиотеки Таврического университета: к 95-летию со дня основания библиотеки. *Культура народов Причерноморья*, 229, с. 156-168.

Щепинский, А. 1968. О неолите и энеолите Крыма. *Советская археология*, 1, с. 121-134.

Эрнст, Н. 1930а. Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1921—1930). *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии*, IV, с. 72-92.

Эрнст, Н. 1930b. Люди ледникового периода в Крыму. Симферополь: Крымское государственное изд-во.

Эрнст, Н. 1934. Четвертичная стоянка в пещере у дер. Чокурча в Крыму. *Труды II Международной конференции Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы*, 5, с. 184-206.

Schukov, B. 1930. Tardenoisien in der Krim, Neolithikum im Wolgagebiet. *Archaeologisches Institut des Deutschen Reiches: Bericht über die Hundertjahrfeier*. 21—25 April 1929, Berlin, S. 281-290.

Надійшла 24.08.2021

Е. А. Попельницька

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Национальный музей истории Украины

ИСТОРИЯ РАСКОПОК В КРЫМУ 1920—1930-х ГОДОВ В ПИСЬМАХ К НИКОЛАЮ ЭРНСТУ

В Научном архиве Национального музея истории Украины (НА НМИУ) хранятся три письма, датированные 1930 и 1935 годами, адресованные исследователю археологии Крыма Николаю Львовичу Эрнсту (1889—1956), авторами которых являются археологи Борис Сергеевич Жуков, Лаврентий Алексеевич Моисеев и Петр Петрович Ефименко. Указанные письма содержат сведения о раскопках, проведенных в 1920—1930-х годах в разных регионах Крымского полуострова, и являются важными источниками для изучения истории археологи Крыма межвоенного времени.

Документы Н. Эрнста, хранящиеся в архивах Симферополя, Киева, Санкт-Петербурга и Москвы, используют исследователи, изучающие археологическое наследие и жизненный путь Н. Эрнста. Однако три письма из НА НМИУ до сих пор не стали предметом отдельного исследования и не были введены в научное обращение.

Адресат указанных писем, Н. Эрнст, в 1920-х годах работал в Крымском отделе по делам музеев и охране памятников искусства и старины (КрымОХРИС), был секретарем Таврического общества истории, археологии и этнографии, в апреле 1930 г. возглавив это Общество. Эти письма содержат сведения об археологических исследованиях в Крыму, о которых не упоминает опубликованная статья Н. Эрнста «Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1921—1930)».

Письма Б. Жукова и Л. Моисеева (оба 1930), вероятно, являются ответами на просьбу Н. Эрнста как главы Таврического общества истории, археологии и этнографии прислать информацию о работе отдельных археологических экспедиций для составления общего отчета. Эти письма содержат сведения о раскопках археологических памятников разных исторических эпох, расположенных в разных регионах Крыма, и являются важным источником по истории крымской археологии 1920—1930-х годов.

В третьем письме, автором которого является П. Ефименко (1935), говорится об участии Н. Эрнста 20—25.12.1935 в совещании Комиссии по изучению ископаемого человека в Ленинграде. Целью этого совещания была подготовка советской секции INQUA к участию в сентябре 1936 г. в III Международной конференции Ас-

социации по изучению четвертичного периода. П. Ефименко рекомендовал Н. Эрнсту подготовить доклад об итогах исследования пещеры Чокурча.

Ключевые слова: Н. Эрнст, П. Ефименко, Б. Жуков, Л. Моисеев, Национальный музей истории Украины, археология, архивы, Крым.

Olena O. Popelnytska

PhD in History, Leading Researcher, The National Museum of the History of Ukraine, ORCID 0000-0002-2719-2503, elenac503@gmail.com

THE HISTORY OF EXCAVATIONS IN THE CRIMEA IN 1920-1930's IN THE LETTERS TO MYKOLA ERNST

The Scientific Archive of the National Museum of the History of Ukraine (NA NMIU) contains three letters dated by 07/15/1930, 09/15/1930 and 11/30/1935, addressed to the famous archaeologist of the Crimea Nikolai Ernst (1889—1956), the authors of which are famous archaeologists Boris Zhukov, Lavrenty Moiseev and Petr Efimenko.

These letters contain information about excavations, which in 1920's — 1930's were carried out in different regions of the Crimean peninsula and are important sources for studying the history of the Crimean archaeological study.

Today N. Ernst's documents, stored in the archives of Simferopol, Kyiv, St. Petersburg and Moscow, are used by researchers who study the archaeological heritage and life of N. Ernst. However, three letters from the NA NMIU have not become the subject of a separate study yet and have not been introduced into scientific circulation.

The addressee of these letters, N. Ernst, in 1920's, worked in the Crimean department for museums and protection of monuments of art and antiquity, was the secretary of the Taurida Society of History, Archaeology and Ethnography, and in April 1930 he headed this Society.

These letters contain information about archaeological research in the Crimea, which is not mentioned in the published article by N. Ernst 'Chronicle of archaeological excavations and exploration in the Crimea for 10 years (1921—1930)'.

The letters of B. Zhukov (1930) and L. Moiseev (1930) are probably the answers to the request of N. Ernst, as the head of the Taurida Society of History, Archaeology and Ethnography, to send information about the work of local archaeological expeditions for the preparation of a general report.

These letters contain information about excavations of archaeological monuments from different historical eras, which are located in different regions of the Crimea and are an important source on the history of the Crimean archaeology of 1920's — 1930's.

In the third letter, the author of which is P. Efimenko (1935), talks about the participation of N. Ernst in the meeting of the Commission for the Study of Fossil Man, which took place in Leningrad on 20—25th December 1935. The purpose of this meeting was to prepare the Soviet section of INQUA to participate in September 1936 in the III International Conference of the Association for the Study of the Quaternary.

P. Efimenko recommended N. Ernst to prepare a report on the results of the exploration of the Chokurcha Cave.

Key words: N. Ernst, P. Efimenko, B. Zhukov, L. Moiseev, National Museum of the History of Ukraine, archaeology, archives, Crimea.

References

- Arkas, Z. 1848. Opisanie Gerakleiskogo poluostrova i drevnostei ego. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, 2, p. 262-263.
- Bader, O. 1968. Pamiati Borisa Sergeevicha Zhukova. *Sovetskaia arheologia*, 4, p. 234-238.
- Barsamov, M. 1929. Arheologicheskie raskopki v Otuzakh 1927 i 1928 goda. *Izvestiia Tavricheskogo obshchestva istorii, arheologii i etnografii*, 3 (60), p. 165-169.
- Barsamov, N. 1932. *Soobshchenie ob arheologicheskikh raskopkakh srednevekovogo gorodishcha v Koktebele 1929-1931 gg.* Feodosiiskii arheologicheskii muzei i galereia Aivazovskogo.
- Bibikov, S. 1964. Mykola Lvovych Ernst: do 75 richchia z dnia narodzhennia. *Arheologia*, XVI, p. 232-233.
- Bocharov, S. 2015. Genuezskii zamok Kaliera. In: Bocharov, S., Sitdikov, A. (eds.) *Genuezskaiia Gazariia i Zolotaia Orda*, 1. Kishinev, p. 47-99.
- Vidkrytyi lyst na rozkopky pechery Chokurcha. 13 chervnia 1936 r.* NA NMIU, fund 7, desc. 1, case 1, p. 4.
- ‘Gerakleiskii sbornik’ 1936 g., 1. Sankt-Peterburg: Alteia.
- Grinevich, K. 1927. *Sto let khersonesskikh raskopok. 1827-1927: Istoricheskii ocherk s ekskursionnym planom. Gosudarstvennyi Khersonesskii muzei.* Sevastopol: Izdatelstvo Khersonesskogo muzeia.
- Grinevich, K. 1930. Severo-vostochnye kvartaly Khersonesa Tavricheskogo po dannym raskopok R. H. Leppera. *Khersonesskii sbornik*, 3, p. 5-139.
- Grinenko, L. 1999. Iz istorii Khersonesskogo muzeia (1914-1924). In: Kadeev V. (ed.) *Kharkovskii istoriko-arheologicheskii ezhegodnik: Drevnosti 1997-1998.* Kharkov, p. 187-197.
- Zhukov, B. 1930. *Proiskhozhdenie cheloveka. Chetvertoe izdanie.* Moskva-Leningrad: Gosudarstvennoe izdatelstvo.
- Zaitsev, Yu. 2019. *Akt Gosudarstvennoi istoriko-kulturnoi ekspertizy dokumentatsii, sodержashchei rezultaty arheologicheskikh issledovaniia na zemelnom uchastke <...> 0,5 km vostochnee s. Vitino, Respublika Krym, Saksii raion <...>.* <https://archive-gkokn.rk.gov.ru/ru/get-attachment/133b9d0cd188e8016c43eca61cb4d787ffa3d36977e5cade2f61e20c01aa41fe58916a72d937a1a82ea9e4e0389c3ba0e0cf492face3e5c01e6341dc67d71994>
- Vronskii A. (ed.). *Kurort Koktebel.* 1997; Kyiv: Naukova dumka.
- Mirchink, G. 1937. III Konferentsiia Mezhdunarodnoi assotsiatsii po izucheniiu chetvertichnogo perioda. *Biulleten Moskovskogo obshchestva ispytatelei prirody. Otdel geologicheskii. Novaia seriia*, 15-5, p. 474-475.
- Moiseev L. 1918. Khersones Tavricheskii i raskopki v Evpatorii v 1917 g.; *Izvestiia Tavricheskoi uchenoi arhivnoi komissii*, 54, p. 241-259.
- Moiseev L. 1927. Sledy irrigatsii, melioratsii i vodosnabzheniia drevnego Khersonesa na Gerakleiskom poluostrove. (Predvaritel'noe soobshchenie). [Soobshchenie na konferentsii arheologov v Kerchi 10 sentiabria 1926 g.]. *Zapiski Krymskogo obshchestva estestvoispytatelei i liubiteli prirody*, IX, p. 115-122.
- Nepomniashchii, A. 2010. Neizvestnyi Nikolai Ernst: po materialam arhivov Kyiva, Moskvy i Sankt-Peterburga. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 3, p. 281-294.
- Nepomniashchii, A. 2011a. K vosstanovleniiu geografii arheologicheskikh issledovaniia N. L. Ernsta v Krymu. *Uchenye zapiski Tavricheskogo natsionalnogo universiteta im. V. I. Vernadskogo*, 24 (63). *Seriia «Istoricheskie nauki»*, 2: spetsvypusk «Istoriia Ukrainy», p. 83-95.
- Nepomniashchii, A. 2011b. Mykola Ernst i krymoznavstvo trydtsiatykh rokov. *Kraeznavstvo*, 4, p. 163-171.
- Nepomniashchii, A. 2012. *Professor Nikolai Ernst: stranitsy istorii krymskogo kraevedeniia.* Kyiv: Stilos.
- Nepomniashchii, A. 2016. Ernst Nikolai Lvovich. In: Bocharov, S., Sitdikov, A. (eds.) *Miras - Nasledie, 1. Tatarstan - Krym. Gorod Bolgar i izuchenie tatarskoi kul'tury v Tatarstane i Krymu v 1923-1929 godah*, p. 183-200.
- Nikolaenko, G., Arzhanov, A. 2016. Raskopki kompleksa ukreplennykh postroek v balke Bermana na drevnem zemelnom uchastke 347 khory Khersonesa. *Arheologicheskie otkrytiia 2014 goda*; Moskva, p. 263-266.
- O rabote Vtorogo plenuma Komissii po iskopaemomu cheloveku sovetsskoi sektsii Mezhdunarodnoi assotsiatsii po izucheniiu chetvertichnogo perioda. 1940; *Biulleten Komissii po izucheniiu chetvertichnogo perioda*, 6-7, Moskva-Leningrad, p. 17-18.
- Panchenko, V. 2016. ‘Usadba s istochnikom’ i ee issledovateli. In: Zinko V., Zinko E. (eds.) *XVII Bosporskie chteniia. Bospor Kimmeriiskii i varvarkii mir v period antichnosti i srednevekovia. Issledovateli i issledovaniia.* Kerch, p. 345-349.
- Petrova, E. 2012. Feodosiiskii muzei drevnostei i okhrana pamiatnikov Feodosii i ee okruzi v 1920-1930-kh godakh. *Drevniia i srednevekovaiia Tavrika. Arheologicheskii almanakh*, 28. Donetsk, p. 259-284.
- Platonova, N. 2017. Neopublikovannaia statia G. A. Bonch-Osmolovskogo 1928 goda: «Po povodu datirovki grota Kiik-Koba». In: Vishniackii, L. (ed.) *Neizvestnye stranicy arheologii Kryma: ot neandertalcev do genuezcev.* Sankt-Peterburg, p. 19-33.
- Popelnytska, O. 2020. Arkheolohichni doslidzhennia Krymu u 1920-kh - 1930-kh rr. (za dokumentamy M. L. Ernsta z arkhivu Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy). *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu kultury i mystetstv. Seriia: Muzeeznavstvo i pamiatkoznavstvo*, 3-2, p. 151-160.
- Raskopki, proizvodiashchiesia v Krymu v 1930 g.* NA NMIU, fund 7, desc. 1, case 1, p. 122, 122 zv.
- Romenskii, A. 2016. Korsunskii pokhod kniazia Vladimira: obstoiatelstva osady i zakhvata goroda. *Drevniia Rus. Voprosy medievistiki*, 1, p. 5-15
- Smirnov, R. 2011. O pozdneantichnoi topografii Khersonesa Tavricheskogo. *Khersonesskii sbornik*, 16. Sevastopol, p. 163-180.
- Soboleva, M. 2002. Iz semeinykh vospominanii. In: Rudnickaia, V., Teslenko, I. (eds.) *Alushta i Alushtinskii region s drevnejshih vremen do nashih dnei.* Kyiv, p. 237-241.
- Skhematicheskii plan Khersonesskogo gorodishcha: k 35-letnei godovshchine ot nachala sistematicheskikh raskopok 1888-1923 gg. Sostavlenn po eskizam otchetnykh godov i aeroplannym semkam Direktsii Khersonesskikh raskopok.* 1923. Sevastopol.
- Tkachev, A. 2012. Arheologicheskie issledovaniia na Kubani v dovoennii period (1920-e — 1941 god). *Kulturnaia zhizn Yuga Rossii*, 1 (44), p. 32-35.

- Turova, N. 2019. Arheologicheskaia karta Gornogo i Yuzhnoberezhnogo Kryma po polevoi kartoteke E. I. Visniovs'koi. *Istoriia i arheologia Kryma*, X, p. 279-354.
- Fedotova, O. 2011. Arhiv Mykoly Ernsta u zbirci Nacionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. In: Kovtaniuk, N. (ed.) *Nacionalnii muzei istorii Ukrainy*. Tematichnii zbirnyk naukovikh prats. Kyiv, p. 322-331.
- Filimonov, S., Khrapunov, I. 1996. Nikolai Lvovich Ernst - issledovatel istorii i drevnostei Kryma. *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii*, V, p. 242-255.
- Firsov, L. 1990. *Isary. Ocherki istorii srednevekovykh krepostei Yuzhnogo berega Kryma*. Novosibirsk: Nauka.
- Khrapunov, I. 1989. Mykola Lvovich Ernst. *Arheologia*, 4. Kyiv, p. 111-115.
- Cherkasov, A. 2019. Pervobytnaia istoriia Kryma na stranitsah 'Izvestii' kraevedcheskikh obshchestv (pervaia tret XX veka). *Vestnik Brianskogo gosudarstvennogo universiteta*, 2, p. 104-114.
- Chizhova, L. 2012. Ernst N. L. Pervyi direktor biblioteki Tavricheskogo universiteta: k 95-letiu so dnia osnovaniia biblioteki. *Kultura narodov Prichernomoria*, 229, p. 156-168.
- Shchepinskii, A. 1968. O neolite i eneolite Kryma. *Sovetskaia arheologia*, 1. Moskva, p. 121-134.
- Ernst, N. 1930a. Letopis arheologicheskikh raskopok i razvedok v Krymu za 10 let (1921-1930). Ernst N. (ed.). *Izvestiia Tavricheskogo obshhestva istorii, arheologii i etnografii*, IV. Simferopol, p. 72-92.
- Ernst, N. 1930b. *Liudi lednikovogo perioda v Krymu*. Simferopol: Krymskoe gosudarstvennoe izdatelstvo.
- Ernst, N. 1934. Chetvertichnaia stoinka v peshchere u der. Chokurcha v Krymu. Petrovskii D. i dr. (ed.). *Trudy II Mezhdunarodnoi konferentsii Assotsiatsii po izucheniu chetvertichnogo perioda Evropy*, 5. Moskva; Leningrad, p. 184-206.
- Schukov, B. 1930. *Tardenoisien in der Krim, Neolithikum im Wolgagebiet*. Archaologisches Institut des Deutschen Reiches: Bericht uber die Hundertjahrfeier. 21-25 April 1929, Berlin, p. 281-290.